

**Табиғи ресурстар
және экологиялық
құқық**

**Природоресурсовое и
экологическое
право**

**Natural resources
and ecology
law**

ӘОЖ 349.6

¹А.К. Джангабулова*, ²Р.Е. Умербаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, з.ғ.к., кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының доценті, Қазақстан, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: zarya_kz@mail.ru

**Экологиялық сақтандыру экологиялық қауіпсіздікті
қамтамасыз ету құралы ретінде**

Андатпа. Берілген мақалада табиғатты пайдаланудағы қауіпті басқарудың бір шарасы ретінде экологиялық сақтандырудың тиімділігі, табиғатты пайдалану қаупі, экологиялық сақтандырудың негізгі ерекшелігі қарастырылған, сақтандыру саласындағы тәжірибелік қызметтің қазіргі кездегі әдістерін жетілдіруге арналған ұсыныстар берілген. Соның ішінде жер қойнауын пайдалану саласындағы экологиялық сақтандыруға назар аударылған.

Түйін сөздер: экологиялық қауіп, табиғатты пайдалану, экологиялық сақтандыру, жер қойнауын пайдалану, экологиялық қауіпсіздік.

Табиғатты пайдалану аясы тікелей ресурстарды зерттеу, табу және пайдаланумен байланысты және қоршаған ортаға белсенді түрде әсер ететін көптеген салалардан тұрады. Табиғат игіліктерін игеру, заманауи ғылым техногенді араласудың қоршаған ортаға әсерін толық түрде болжай алмайтынына байланысты, төтеншелік және қауіп ұғымдарымен тығыз байланысты болып отыр.

Ғылыми-техникалық прогресс, бір жағынан, анықталмаған қауіптердің санын қысқартуға объективті жағдайлар жасап, екінші жағынан, білімнің жаңа түрлерінің пайда болуымен, жаңа техника мен технологияны енгізумен, сонымен қатар техникалық пайдалану проблемаларымен байланысты қауіптің тууына әкеліп соғады. Табиғатты пайдалану қаупін толықтай шегеру мүмкін емес, алайда қоршаған орта жайлы адамзаттың білімінің кеңеюіне және техногенді нәтижелерді ғылыми болжау мүмкіндігі арқылы

қауіпті бақылауды едәуір тиімді етуге болады. Қауіп сақтандыру қатынастарының пайда болуының алғышарты болып табылады. Қауіпті алдын ала болжанбаған, кездейсоқ себептер әсерінен табиғатты пайдаланушы-кәсіпорындар ісінің жоспарлы және іс жүзіндегі нәтижелер арасындағы теріс ауытқушылық мүмкіндігі ретінде қарастыруға болады. Табиғатты пайдалану қаупі залалының келтірілген, теріс экономикалық, әлеуметтік-экономикалық, экологиялық салдары бар жағдайлардың пайда болуының болжамдық мүмкіндігін көрсетеді. Табиғатты пайдалану қаупін бағалау кезінде, техногендік үдерістерінің ерекшелігі себебінен толықтай шегерілуі мүмкін емес қауіпті факторлар және апаттар, зіл-залалар және стихиялы апаттар секілді алдын ала болжанбаған факторлар есепке алынады. Қауіпті бағалаудың объективтілігі кездейсоқ оқиғаның пайда болу мүмкіндігі қаншалықты нақты анықталып

жатқанымен байланысты. Қауіпті болжау есебі статистика ықтималдылығы әдістері және үлкен сандар заңы негізінде жүзеге асады. Қауіпті объективті түрде бағалау үшін табиғатты пайдалану аумағындағы жағымсыз жағдайлар, олардың пайда болу жиілігі, табиғаттың түрлену үдерісі кезіндегі себепті-нәтижелі байланыстары жайлы анализ пен ақпараттың жалпылануы қажет. Табиғатты пайдалану қатерінің бағалау кезіндегі маңызды мәселесі болып адамның тіршілік қарекетінің экономикалық, әлеуметтік, экологиялық және т.б. аяларын қамтитын мүмкін зияндарды анықтау болып табылады. Зияндарды бағалаудың қазіргі кездегі әдістері идеалдан әлдеқайда алыс, олар, тіпті, табиғатты пайдалану зияндарының мүмкін түрлерінің барлық түрлерін де қамтымайды. Сонымен қатар сақтандыру саласындағы тәжірибелік қызмет әлі де болса қазіргі кездегі әдістердің жетілдірілуіне және де жаңа әдістерді ойлап табуға жете назар аударуға тиіс.

Сақтандыру тұрғысынан қарағанда табиғатты пайдалану қауіпін бірнеше бөлікте қарастыруға болады:

- стихиялы табиғи сипаттамаға ие нақты құбылыстың болуы, мысалы, су тасқыны мен сел, орман өрттері және т.б.;

- алдын ала болжанбаған жағдайлар табиғатты пайдаланудың нақты бір объектісімен қатынаста болған кезде (мысалы, кен телімін игеру мен өңдеу кезінде пайда болатын қауіптер, гидротехникалық құрылғыны пайдалану кезінде пайда болатын қауіптер және т.б.) табиғаттың нақты бір объектісін пайдаланғандағы пайда болатын қауіптер; Берілген жағдайда табиғатты пайдаланудың нақты бір объектісінің қызмет ету аясында пайда болатын қауіп факторлары зерттеледі, олардың алдын алу үшін шара анықтау және күтілетін қауіп деңгейін төмендету мақсатымен мүмкін салдар қарастырылады.

- Табиғатты пайдалану объектісінің зақымдалу не болмаса мүлдем жойылу мүмкіндігімен шектесетін қауіп (мысалы, құнды экологиялық жүйенің жойылу қаупі, топырақ құнарлылығын жоғалту қаупі, пайдалы қазбалар қорының құру қаупі және т.б.).

Көптеген қауіптерді бағалау мен идентификация мәселесі және табиғатты пайдалану аясындағы мүмкін зияндарды анықтау табиғат ресурстарының иесі ретіндегі мемлекет тарапынан табиғатты пайдалану саяса-

тын анықтайтын табиғатты пайдаланушылар (сақтандырушылар), сақтанушылар, ғылыми ұйымдар мен мемлекеттік билік ұйымдарына үлкен қызығушылық танытатын кәсіптің үлкен аясын құрайды. Сақтандыру қауіптері, яғни сақтандыруға болатын қауіптер, сақтандыру оқиғасының және мүмкін зиянның көлемі, сомасы тұрғысынан бағалануы тиіс. Бұл жерде қазіргі таңда табиғатты пайдаланудың нақты объектілерін сақтандыру ең оңтайлы болып табылады. Қауіптерді топтастырудың жалпы түрі сақтандыруда табиғатты пайдалану аумағына қатысты нақтылануы тиіс. Табиғатты пайдаланушылар салалары үшін жағымсыз әсер тарапынан алғанда техногенді қауіптерді, яғни адамдардың табиғатқа түрлі жолдармен араласуы, оның ішінде экологиялық және пайдаланушылық қауіптерді бөліп атауға болады. Нәтижесінде жеке және заңды тұлғалардың мүлкіне, өміріне және денсаулығына тікелей зиян келтірген жағдайлармен байланысты қоршаған ортаны апатты ластаумен байланысты экологиялық қауіптер кезінде экологиялық жүйелердің берік жағдайы бұзылып, табиғат ресурстарының сапасы төмендеген кезде эстетикалық және моральды зиян келтіріледі. Пайдаланушы қауіптер табиғат ресурстарын табу мен өңдеудің технологиялық номаларын абайсыз бұзумен, гидротехникалық құрылғылар мен кен табушы және өңдеуші кәсіпорындарын соғу мен пайдалану ережелерін бұзумен байланысты. Пайдаланушы немесе техникалық қауіптер машиналар не болмаса құрылғылардың істен шығуы немесе технологиялық циклде ақау пайда болу нәтижесінде апат қалпында көрінеді. Пайдаланушылық қауіптер зиянның көптеген түрлеріне әкелуі мүмкін. Табиғатты пайдалану аумағында ірі көлемді зиян келтірумен байланысты апатты қауіптер тобын атау қажет. Бұл қауіптер метеорологиялық фактор мен шарттар әсерінен табиғаттың стихиялы күштердің пайда болуымен, жер қабығының қозғалғыштығымен (жер сілкіністері, су тасу, өрттер және т.б.) және табиғатты түрлендіретін адам әрекеттерінің (гидротехникалық құрылғылардағы, табиғатты пайдаланудың қауіпті объектілеріндегі апаттар) болуымен байланысты. Қазіргі кезде табиғатты пайдалану аясында кәсіпкерлік қауіптерді сақтандыру, яғни табиғи ресурстарды зерттеу, бақылау және табуға байланысты қауіптер табиғатты қорғау аясына жеке, оның ішінде

шетелдік капиталдар енгізіліп жатқандықтан актуалды болып жатыр. Мысалы, кәсіпкерлік қауіптерді сақтандыру пайдалы қазбаларды барлау мен өндіру кезінде өнімдерді бөлу жайында келісім жасалған жағдайда мүмкін, сонымен қатар кәсіпкер барлауға, өндіруге және эксплуатацияға лицензия алып қойғаннан кейін сол табиғи ресурстар жайлы геологиялық не өзге ақпараттың расталмаған жағдайында да сақтандыру жарамды болып есептеледі. Түрлі салаларға қауіптерді топтастырғыштарды құру, табиғатты пайдаланушылар мен табиғатты пайдалану объектілерін осы аумақтағы сақтандыруды жүзеге асырудағы ең маңызды практикалық мәселе болып табылады.

Сақтандыру – табиғатты пайдаланудағы қауіпті басқарудың бір шарасы. Оның негізгі міндеті – біртепті қауіпке ұшырайтын (сақтандыру жиынтығы) жеке және заңды тұлғалардың үлкен топтары арасындағы шығындарды үлестіруде. Экологиялық сақтандырудың негізгі ерекшелігі – қауіпті өнеркәсіптердегі апат нәтижесінде тек қоршаған ортаның өзіне ғана емес, сол қоршаған ортаның ластануы нәтижесінде тұрғындарға (денсаулығы мен мүлкіне) да зиян келтірілуі мүмкіндігінде. Яғни зиян тиетін екі объект бар, алайда сақтандыру қатынасының субъектісі болып тек үшінші тараптар ғана табылады. Сақтандыру бойынша заңнамалық құжаттар, оның ішінде экологиялық сақтандыруға қатысты құжаттар, қоршаған ортаның апатты ластануының көзі болып табылатын кәсіпорындардың зиян келтіргені үшін, үшінші тараптар алдындағы жауапкершілік ретінде сақтандыру жауапкершілігін айқындайды.

Экологиялық сақтандыру қоршаған ортаның апатты ластануы нәтижесінде залал келтіргені үшін жауапкершілік механизмінің бөлігі ретінде едәуір прогрессивті болып табылады, себебі ол сақтандыру ұйымдарының ескерту шараларының резервтерін апаттың қауіпін төмендететін технологиялық және табиғатты қорғау шараларын өткізуге ынталандырады. Бұл барлық тараптарға: сақтандыру компаниясына да, кәсіпорынға да, үшінші тараптарға да, қоршаған ортаға да тиімді. Сақтандыру компаниясында кәсіпорындарды табиғатты қорғау бағдарламаларын тез және тиімді жүзеге асыруға ынталандыратын тарифті мөлшерлемелерді көтеру мен түсірудің механизмі бар. Жоғары

экологиялық қауіп бар кәсіпорындардың қоршаған орта мен тұрғындарға тигізуі мүмкін кәсіптердің экологиялық қауіпсіз түрлерінің және потенциалды зиянның болуы міндетті экологиялық сақтандыруды енгізуді талап етеді. Алайда міндетті сақтандыруға құқықтық базаның жоқтығымен байланысты сақтандырудың бірінші сатысында маңызды, келешегі бар қадам болып ерікті түрде сақтандыруға кәсіпорындарды тартуға нәтижелі экономикалық ынталандыруды құрастыру болып табылады. Экологиялық қауіптерді сақтандыру «экологиялық апат» терминінің анықтамасымен тығыз байланысты. Сақтандыру қауіп ретінде қарастырылып отырған жағдай өзінің келу мүмкіндігі мен кездейсоқ белгілеріне ие болуы тиіс. Осыған байланысты қоршаған ортаның кенет және кездейсоқ ластануы, техногенді не табиғи себептермен болған, қоршаған ортаға белгілі бір мерзім ішінде кәсіпорынға, аумақтарға, шегі бар уақыттың (максималды рұқсат етілген мөлшердегі шығатын зиян заттар, ластанудың максималды шегі, максималды концентрациялар) рұқсат етілген мөлшерден асатын көлемде зиянды қатардың түсуін, апатты ластанудың мөлшерін анықтаудың ең оңтайлы жолдарын жете қарастыру қажет.

Сақтандыру табиғатты пайдаланудағы қауіпті басқарудың негізгі шарасы болып табылады. Оның міндеті біртепті қауіпке (сақтандыру жиынтығы) ұшырайтын жеке және заңды тұлғалардың үлкен топтарындағы шығындарды үлестіруінде. Соңғы жылдары жиілеп кеткен табиғат ресурстарын өндіру мен пайдалану кезіндегі экологиялық техникалық талаптар мен нормативтердің бұзылуы техногенді сипаттағы апаттар мен табиғат апаттарынан көп бой көрсете бастады.

Қауіпті өндірістік объектілердегі өнеркәсіптік қауіпсіздік туралы 2002 жылы 3 сәуірдегі № 314-ІІ Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, Қауіпті өндірістік объектілердің бірі ретінде, тау-кен, геологиялық барлау, бұрғылау (соның ішінде теңіз шельфтері мен ішкі тоғандарындағы), жарылыс жұмыстары, пайдалы қазбаларды өндіру және байыту жөніндегі жұмыстар, жер асты жағдайындағы жұмыстар танылады [1].

Жер қойнауын пайдаланудың ең қауіпті түрлеріне жеке және заңды тұлғалардың мүлкіне зиян келтіретін, тұрғындардың өмірі

мен денсаулығына зиян келтіретін қойнауын бүтіндігін бұзумен байланысты қызмет түрлері, табиғат ортасының объектілеріне, оның ішінде жерге, жер бетіндегі және жер астындағы суларға, атмосфералық ауаға, жануарлар әлеміне, өсімдіктерге және т.б., зиян келтіретін қызметтер жатады. Сонымен қатар пайдалықазбаларды іздеу, барлау және табумен байланысты жұмыстардың әрбір сатысында жер қойнауын пайдаланушы кәсіпорындардың жауапкершілігі міндетті сақтандыруды өткізу мақсатымен анықталуы тиіс. Сәйкесінше, жер қойнауын пайдалану аймағында сақтандыру объектісі болып жер қойнауын пайдаланушы-кәсіпорындардың апат нәтижесінде табиғат объектілері мен үшінші тараптарға зиян келтіру, соның ішінде кен аймағын, минералды-шикізаттық өнімді тасымалдау кезінде коммуникацияны айналымнан шығару жауапкершілігі қауіп болып табылады.

Қалған жер қойнауын пайдаланушы-кәсіпорындар үшін алдын ала болжанбаған не болмаса кездейсоқ оқиғалар болған кезде қаржылық қорғаныс кепілін беретін сақтандырудың ерікті формасы қолданылады. Жер қойнауын пайдаланушы-кәсіпорындарға шаруашылық қызметтен (пайдаланушы қаупінен), талқандаушы табиғат құбылыстарынан (жер сілкінісі, жер асты құрылғыларын су басу, өрттер), геологиялық қорлардың, таулы-геологиялық жағдайлар мен кен ерекшеліктерінің бұзылу қаупінен сақтандырылуы экономикалық тұрғыдан тиімді болып табылады.

Пайдалы қазбалардың шығатын жерінің геологиялық-экономикалық бағалауынан өзге, жер қойнауын пайдалану лицензиясы өз бойына жер қойнауын пайдаланушы жауапкершілігі қауіп мен кенді аумақты пайдалану жобаларының қаупін жинауы тиіс. Кенді пайдалануға лицензия беру бойынша конкурстар мен аукциондарды өткізуде өтініш берушілерді сараптаудағы маңызды критерий ретінде потенциалды қауіппен байланысты жер қойнауы мен кен орында-

рын пайдалану түрлері бойынша сақтандырудың шарты болуын ескеру тиіс. Осылайша, жер қойнауын пайдалану аймағында потенциалды сақтандырушылар болып төмендегі тізімдер табылады:

- Минералды шикізатты іздестіруді, барлауды және табуды, оны тасымалдауды, өңдеуді, сақтауды, қайта өңдеуді, өзге жолмен пайдалану не болмаса жұмсауды жүзеге асыратын ұйымдар;
- Мұнай мен газды барлау және табу, оның ішінде континентальды қайраңда тек экономикалық аумақта жүзеге асыратын ұйымдар.
- Қауіпті өнеркәсіптік объектілерді пайдаланатын ұйымдар.

Жер қойнауын пайдалану кезіндегі сақтандыру бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- жер қойнауының жеке меншік иесі ретіндегі мемлекеттің бұзылған мүліктік мүддесін сақтандыру қорларының бюджеттен тыс қаражаттары есебінен қалпына келтіру;
- жер қойнауын пайдаланушылар мен кен өндіруші кәсіпорындарды сақтандыру жағдайы келген сәтте зиянды өтеу бойынша қаржылық қолдау механизмін құрастыруға;
- саланы дамуы үшін сақтандыру қорларының қосымша инвестициясын тарту.

Әдебиеттер

1 Қауіпті өндірістік объектілердегі өнеркәсіптік қауіпсіздік туралы 2002 ж. 3 сәуірдегі № 314-ІІ Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2002 ж., № 7-8, 77-құжат.

References

1 Қауіпті өндірістік объектілердегі өнеркәсіптік қауіпсіздік туралы 2002 тунс. ІІ-ІІІ сәуірдегі numero СССХІV Kazakhstan Respublikasynың Заңу / / Kazakhstan Respublikasy Parlamentiniң Zharshysy, ММІІ g., 7-8 N, LXXVII-құзhat.

А.К. Джангабулова, Р.Е. Умербаева

Экологическое страхование как средство обеспечения экологической безопасности

В данной статье рассматриваются эффективность экологического страхования как одна из мер управления экологической опасностью, опасность природопользования, особенность экологического страхования, даны способы совершенствования методов практической деятельности страхования. В том числе обращено внимание экологическому страхованию в области недропользования.

Ключевые слова: экологическая опасность, природопользование, экологическое страхование, недропользование, экологическая безопасность.

A.K. Jangabulova, R.E. Umerbaeva

Environmental insurance as a means of ecological security

This article discusses the effectiveness of environmental insurance as one of the measures of environmental risk management, environmental risk, a feature of environmental insurance, are ways to improve the business practices of insurance. In particular, attention was paid environmental insurance in the subsurface.

Keywords: environmental hazards, land use, environmental, insurance, use of mineral resources, environment and security.